

Szabó Péter: Jelkép, rítus, udvari kultúra

REPREZENTÁCIÓ ÉS POLITIKAI TEKINTÉLY
A KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON

L'Harmattan – ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola – Nyitott Könyv, Bp., 2008. 338 old., 3500 Ft (TDI Könyvek 7.)

Szabó Péter, a magyar történelem kora újkori szakaszának történész-művészettörténész kutatója 1989-ben lépett az olvasóközönség elé *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint lárvány* című könyvével, amely a Magvető *Mikrotörténelem* sorozatában jelent meg. A következő évtizedben az Erdélyi Fejedelemség történetét röviden összefoglaló, a felsőoktatásban is jól használható kötettel jelentkezett, majd társszerzőként részt vett egy Bocskai-életrajz megírásában. (*Az Erdélyi Fejedelemség. Kulturtrade, Bp., 1997., újabb kiadásai: Vince, Bp., 1999. és 2000.; G. Etényi Nóra – Horn Ildikó – Szabó Péter: Koronás fejedelem. Bocskai István és kora. General Press, Bp., 2006.*) Most itt a harmadik önálló, a korábbiaknál jóval nagyobb terjedelmű könyve, amely válogatott tanulmányait egybegyűjtve – folyóiratokban, konferenciákon, kötetekben való rendszeres szereplését dokumentálva – ad képet pályájáról. A huszonegy írás többsége az utóbbi évtizedben készült, az 1980–90-es évekre csak féltucatnyi datálódik. Aki eddig elsősorban *A végtisztesség* szerzőjeként, temetési szertartások elemzőjeként tartotta számon Szabó Pétert, e tárgykörben is talál itt tőle szövegeket, de emellett tematikájának bővülését észlelheti. A gyászal kapcsolatos írások aránylag kis helyet foglalnak el, nem alkotnak külön egységet, hanem más szervező elv szerint illeszkednek a kötet kompozíciójába. Az első megjelenések, elhangzások időrendjéből kitűnik, hogy a szerző nem a közelmúltban, hirtelen irányváltással fordult az újnak tűnő témák felé, hanem a temetkezésre vonatkozó kutatásaival párhuzamosan dolgozott

rajtuk, és logikusan következtek kiindulópontjából.

Szabót a kora újkori szimbólumok, jelvények, a gesztusok, a kultuszok, az udvari szokások foglalkoztatják; a kötet változatos szövegegyüttesét az alcím-ben szereplő kategória, a *reprezentáció* fogja át. De nemcsak a hatalom – vagy ahogy arra az alcím másik fogalma utal, a *politikai tekintély* – írásos és képi megjelenéseiről van szó, hanem olyan témákról is, mint a vadászat, az emberi életszakaszok vagy éppen – a gyász közelében maradván – a szenvedés. Míg az emlékezetnek a kultuszok és szónoklatok kapcsán érintett problémája vagy egy-egy szimbólum jelentésváltozása időbeli perspektívákat nyit meg, a ceremóniák és a kultuszhelyek elemzésében a térbeliség kap szerepet. A felhasznált források jobbára a politika világában vagy határterületein létrejött dokumentumok; kultúrtörténeti szempontú újraolvasásuk eddig észrevétlenül maradt vagy rendszeresen még meg nem vizsgált anyagot tár fel. A szimbólumokat vagy a kultuszokat rekonstruáló történész azzal a kettős feladattal szembesül, hogy az esetek többségében politikatörténeti merítésből származó kultúrtörténeti anyagban sokszor jelöletlen, lappangó jelenségeket kell megragadnia, majd körültekintően értelmeznie a lehetséges párhuzamok, előképek és a rendelkezésre álló magyarázó források segítségével. Szabó ezeket a műveleteket nagy problémaérzékenységgel végzi el, s noha eközben a kora újkori Magyarország és Erdély tér- és időbeli keretei által körülhatárolt – olykor a középkori előzményekkel is kiegészülő – kultúrán belül nagyobb ugrásokra is vállalkozik, többnyire törekszik az elemzett jelenség hely és idő szerinti variánsainak megkülönböztetésére is. Egyes szövegekben, különösen a temetésekre és a jelvényhasználatra vonatkozóknak, a nyugat- és közép-európai párhuzamokra is kitekint. Óvatosan mozog a szimbólum- és kultusz kutatás nagy szabadságot nyitó és csábító lehetőségeket felvillantó mozgásterében, mindazonáltal az alábbi ismertetéshez fűzött kritikai megjegyzéseim éppen az értelmezés során adódó csábításokra vonatkoznak.

A környezet és szimbólumai című blokk két, a vadászat jelképiségevel

foglalkozó tanulmánnyal indul. Nagy Lajos király medve elleni küzdelmének középkori leírásában a vadon élő állattal – tulajdonképpen a természettel – elbizakodottan szembeszegülő ember moralizáló megítélése mutatható ki. A vadászat motívumának a férfi–nő kapcsolat jelképrendszerében is helye van: egy lóportartón fennmaradt, rókvadászattal összefüggésbe hozható ábrázolás mitológiai értelmezését Szabó új magyarázattal váltja fel, bizonyítva a kép erotikus jelentését. Mindkét szöveg előre jelzi a kötet egészen végigvonuló törekvését, hogy a reprezentációk, a szimbolikus szféra elemzése mellett a reprezentáltakra – jelen esetben a vadászat konkrét gyakorlatára, az ökológiai háttérre – is tekintettel legyen. Ebbe a blokkba került – bár sok szállal kötődik a politikai témájú tanulmányokhoz is – az a szöveg, amelynek izgalmas feltevése szerint Fráter György, miután államférfiúi szerepéről Erdély átadásával lemondott, a meggyilkolásával végződő estén önazonosságának szerzetesi részét jelezte Castaldo előtt azzal, hogy míg Castaldónak a Habsburg uralkodó képviselőjeként kijáró előkelőbb helyen adott szállást az alvinci kastélyban, ő maga a területén lévő egykori domonkos kolostorban szállt meg. Nem egészen megyőző a hipotézis, miszerint Fráter György szállása azonos a domonkos klostrommal, és talán nem elég ahhoz, hogy egy rögtönzött önreprezentációs kísérletre következtessünk belőle.

A következő egység tanulmányainak íve jól illusztrálja Szabó Péter kutatásainak tematikai gazdagodását. A meztelen kardnak a vegyes házi királyok hatalmi szimbolikájában elfoglalt helyétől, a főúri gyászszertartásokon hordozott fegyverzetnek *A végtisztességben* már vizsgált témájától vezet az út a török ellen küzdő Magyarország jelképes sebéhez, avagy stigmájához – és valós megfelelőinek ábrázolásához. A keresztény közösség érdekében viselt stigma témájának megfordításaként is felfogható egy hazaárulónak minősített erdélyi diplomata alakjának – a történész által emblematikusként értelmezett – megformálása Gyöngösi István eposzában. A Portán ármánykodó diplomata negatív beállítása átvezet a Szapolyai János által

I. Szulejmánnak adott kézcsók megítéléséhez: a gesztus kultúrtörténeti és politikai kontextusba kerül. Kissé társtalan a blokk közepére helyezett, a reformációbeli időképzetek világába vivő, fontos tanulmány, mely az ún. „morális antropológia” műfajában az emberi életszakaszokhoz kapcsolódó felfogásokat bemutatva egy hetven- és egy százéves élettartammal számoló felosztás megléte mellett érvel.

A temetéssel foglalkozó szövegek többsége a következő blokkba került, alárendelve – az egyéb témákban írottakkal együtt – a *Kultusz és kultuszhely* címmel felidézett problematikának. Közülük egy szól az erdélyi fejedelmek, a magyar főurak gyászszertartásainak hagyományairól, a többi a kultikus emlékezetre összpontosít. Először is arra, hogy egy hős emlékezetének, illetve egy uralkodó önképének formálódása során milyen szerepet játszik egy szent vagy egy uralkodó-előd tisztelete: miféle kölcsönhatásban állt Hunyadi János hősi kultuszának alakulása Kapisztrán Szent János tiszteletével, hogyan hatott Szent László királyé Hunyadiéra; miért emelhette Bocskai példaképévé János Zsigmondot. Egymás párdarabjának tekinthető az a két szöveg, melyekben a történész által észrevett – töredékes adatok mögött rejlő vagy egyenesen elhallgatott – kultuszok feltárása követhető végig. Pálffy Miklósnak, a tizenöt éves háború hőisének jól ismert tiszteletéhez képest alig tudtunk valamit a másik vezér, Nádasdy Ferenc vitézi kultuszáról, mely a végvári katonák körében formálódhatott; a Rákóczi-felkelés emlékének elhallgatására és a helyette kínált kompenzatorikus üzenetekre mutat rá a volt fejedelem halála után elmondott ferences gyászbeszéd tartalmi elemzése és kontextualizálása. A kultusz eltűnése – avagy az emlékezet gyengülésének – problematikájára felel annak kései újraalkotása a Rákóczi Ferenc hamvai hazahozatalakor rendezett szertartásban. Az utóbbit elemző tanulmány kivételes a kötetben, mivel a XX. századdal foglalkozik, s kiderül, hogy lehet előnye annak, ha kora újkoros történész modern témához nyúl, mert felfigyel arra, hogy „Rákóczi és bujdosótársai újratemetése a vitézi temetésekkel kapcsolatos

hagyományok utolsó nagyszabású megelivenítése volt” (222. old.). Már itt is számol a hely, a tér koordinátaival, de a gyulafehérvári székesegyház egykori fejedelmi sírjai – ma jobbra már csak nyomokból kikövetkeztethető – elrendezésének interpretálására Szabó Péter kifejezetten a térszimbolika jegyében tesz kísérletet. Mivel eredeti elrendezésüket illetően egyelőre nem jutunk messzebb a hipotéziseknél, és létrehozóik részéről nincs közvetlen forrás, amelyre a jelképiséget kereső értelmezés támaszkodhatna, talán jobb egyszerűen csak topográfáról beszélni térszimbolika helyett. A Szent Bernát alakjához kapcsolt aszkézisizmény XVII. századi magyarországi recepciójáról írt tanulmányt a magyarban még kissé mehökkentő „szenvédéskultusz” fogalma köti a fentiekhez, bár legközelebbi rokonai a könyvben véleményem szerint a testről – a csokról és a sebről – írott szövegek.

Az imént ismertetett tartalmi egység kapcsán érdemes kitérni a kultuszfogalom használatára. Nem az említett tanulmányoktól kívánnám meg eltökélten szigorú definícióját és alkalmazását – mivel tisztában vagyok azzal, hogy egy terjedőben lévő társadalomtudományi kifejezés jelentése változatos lehet –, hanem egy általánosabb metodológiai problémára utalnék. A kultusz fogalma alkalmas arra, hogy a kutatás empirikus szakaszában sokszor nem várt, szokatlan történeti kontextusban tegyen észlelhetővé, megragadhatóvá, leírhatóvá olyan jelenségeket, amelyek a kutatói előfeltevés szerint kultikus jellegűek. Kérdés azonban, hogy a fellelt empirikus anyag valóban alkalmas-e egy kultusz rekonstruálására. Különösen akkor, ha anyagunk töredékes, ami nem ritka, ha kora újkori magyar forrásokkal dolgozunk. Vajon amit találunk, a maga töredékességében csakugyan egy régi kultusz létét bizonyítja-e, vagy épp ellenkezőleg, az anyag töredékessége miatt kételkednünk kell a kultusz meglétének bizonyíthatóságában? A XVI–XVII. századi magyar történelemben keresett világi kultuszok esetében mindenesetre erősebb és indokoltabb az efféle módszertani kétely, mint az egykorú szentkultuszok kapcsán. Vajon egy

világi személyiség, szekuláris jelenség tiszteletére való készség, hajlandóság kisebb-nagyobb és töredékes lenyomatai már elegendőek-e ahhoz, hogy kultuszról beszéljünk, vagy jobb e fogalom használatát fenntartanunk azokra az esetekre, amikor bizonyos kritériumok, mint a rendszeresen viszatérő kommemorációs alkalmak, az attribútumok nyomon követhetősége, egy pontosan körülírható fizikai vagy virtuális tér, egy társadalmi csoport mint a kultusz létrehozója és fenntartója, egy azonosítható befogadói közönség – hogy csak néhány lehetséges szempontot említsünk – megtalálhatók az anyagban?

Bizonyára Szabó Erdély-könyvét megalapozó kutatásaival is összefügg az a három tanulmány, amely eredetileg az V. Károlyról és Magyarországról, illetve Pázmány Péterről rendezett konferenciákra, valamint a II. Rákóczi György 1657-es hadjáratával foglalkozó többszerzős kötet számára készültek; közös nevezőjüket most az Erdélyi Fejedelemségnek a Magyar Királysággal és Nyugat-Európával fenntartott kapcsolatai adják. Kettő közülük – az V. Károly és a szászok viszonyát, valamint a Bethlen család külföldi kapcsolatrendszerbe ágyazott hatalmi törekvéseit feldolgozó szöveg – inkább eseménytörténeti jellegű, s ezért a kötetben némiképp elszigetelődik. Jobban illik ide a harmadik, mely II. Rákóczi Györgynek egy eddig kiadatlan levelében a nádori tisztséggel kapcsolatban vázolt elképzeléseit – a *Nádori emlékirat* néven ismert dokumentummal összefüggésben – elemzi, hisz ez a politikai hatalom diszkurzív megjelenítése, a meggyőzés, befolyásolás tárgykörében helyezhető el. A kötet egységét kissé megtörő három tanulmány esetleg kiindulópontja lehetett volna – akár a Fráter Györgyről szóló szöveggel együtt – a szerző azon munkáiból megszerkeszthető válogatásnak, amelyekben inkább a politikátörténet dominál.

A kötetet záró tartalmi egység, az *Udvari szokások* ismét a kultúrtörténet, a vizuális reprezentáció és az életmód felé nyit. A XVII. századi Erdély historiográfiáját gazdagítja az a tanulmány, amely a politikai élet egy eddig rendszeresen nem elemzett aspektusát, az udvar – részben reprezentációs célú

– alkalmi helyváltoztatásait, „kihelyezéseit” tekinti át. A Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin esküvőjére készült asztali díszekről fennmaradt összeírás elemzése lehetőséget ad egy magyar és egy német szakács versengése során használt képi motívumok összevetésére; a késmárki várkastély falfestményén ábrázolt jelenetnek *Az aranyszámárta* való utalásként történő értelmezése az épített Thököly István klasszikus műveltségére vet fényt; Rákóczi rodostói udvarának Mikes által leírt vallásosága mögött a volt fejedelem udvarképe tapintható ki, még ha az erre vonatkozó források csak áttételesen teszik is lehetővé a rekonstrukciót.

A válogatott tanulmányok kötet az a folyamatot dokumentálja, ahogy Szabó Péter eddigi pályáján hozzájárult a kora újkorra szakosodott történetírás új szempontokkal és témákkal való felfrissítéséhez. A politika-, illetve a társadalom- és kultúrtörténet szokványos szembeállításán túllépve úgy tartott ki a politikai hatalom – vagy tekintély – elemzésénél, hogy az abban rejlő kultúrtörténeti lehetőségeket a reprezentációra összpontosítva aknáztta ki. 1989-ben, *A végtisztségben* a temetések összetett témáján belül még a látványra kívánta korlátozni vizsgálódását, ám megközelítése kimondva-kimondatlanul már ekkor is interdiszciplináris volt, hisz a látványtól elválaszthatatlan szertartások elemzését is elvégezte. Új kötet rövid bevezetőjében annyit mond tanulmányainak módszertani hovatarozásáról, hogy „az interdiszciplináris szemlélet jegyében” írta őket. Míg az „interdiszciplinaritás” más szövegek környezetekben sokszor nem több egyszerű szlogennél, és a XXI. század elején mintha kiüresedőben lenne ez a túl gyakori kifejezés, addig a kora újkori magyar történelem kutatásában nagyon is egymásra utalt (és egymásra találó) diszciplinák szempontjainak ötvözése valóban megtörténik Szabó Péter történelmi praxisában, köszönhetően felkészültségének, érzékenységének, elemzési horizontjainak. Elég csak a történelmi antropológia szemléletének alkalmazására utalni, mely már *A végtisztség* látványra, jelvényhasználatra, ceremóniára korlátozódó világában is jelen volt, e tanulmány-

kötet színesedő tematikájában pedig még nagyobb teret nyer. A kötetben Szabó Péter elméleti szinten nem fejt ki, hogy a maga anyagával és kérdésfeltevésével hogyan dolgozik a diszciplinák közelítésén – munkamódszere inkább működés közben figyelhető meg –, de az érintett diszciplinák művelői számára bizonyára hasznos lenne, ha egy későbbi alkalommal megosztaná velük, miként értelmezi a több tudományág érdeklődésének metszéspontjában álló és nála is rendszeresen visszatérő alapfogalmakat – a szimbólumot, a ritust, a mítoszt vagy épp a kultuszt –, s hogyan kapcsolja őket a kora újkori forrásokban felbukkanó jelenségekhez, miként kezeli őket saját történelmi tapasztalatában és gyakorlatában.

ERDŐSI PÉTER

Péter Katalin: Házasság a régi Magyarországon (16–17. század)

L'Harmattan, Budapest, 2008. 168 old., 2000 Ft (Műlédző-zsebkönyvtár)

A könyvben tárgyalt történet Philippe Arièsszel kezdődött 1960-ban, aki szerint a premodern családok kizárólag „erkölcsi és társadalmi egységek” voltak, és így teljességgel hiányzott mindennapjaikból az érzelem. A gyermekek és a házastársak kapcsolatai a XVII. századig roppant felszínesek maradtak, nem tudott tehát kialakulni a szoros rokonsági és szomszédági kötelékek és szociabilitás keretei között valamiféle meghitt és intim családi otthon (*L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*. Librairie Plon, Paris, 1960). Hasonló következtetésre jutott a hatvanas években a kvantitatív módszert alkalmazó történelmi demográfia is, és csupán az átalakulás ideje és helyszíne módosult értelmezésükben. John Hajnal szerint a reformációt megelőzően a házastársak és a szülők a magas halandóság miatt féltükben, tehát önvédelemből nem fektettek túl sokat érzelmi kapcsolataikba; a szerető család azonban

ezt követően is Nyugat-Európában alakult ki csupán, mintegy a kapitalizmussal párhuzamosan (*European Marriage Patterns in Perspective*. In: D. V. Glass – D. E. C. Eversley [eds.]: *Population in History*. Chicago, Chicago University Press, 1965. 101–143. old.). Lawrence Stone volt a harmadik, aki évtizedekig meghatározta a családról és a házasságról való történelmi gondolkodást. Angol viszonylatban állította fel kristálytisztá fejlődéselvű modelljét az érzelmi alapú család és házasság kialakulásáról, amely a XV–XVI. századi zsarnok férjek uralmától a XVIII. században az egyenlőségen és kölcsönösségen alapuló meghitt társkapcsolatig ivelt (*The Family, Sex, and Marriage in England, 1500-1800*. Weidenfeld and Nicolson, London, 1977.).

Az Ariès által még kételyekkel telve megfogalmazott, a Hajnal tollán már európai dimenziókba emelt, majd pedig Stone által kiértelmezések szabták meg az 1970-es évek társadalomtörténelmi fordulata utáni évtizedek történetírói diskurzusát és vitáit: többnyire a mondott téziseket vitatták vagy argumentálták. A házasságról folyó történelmi diskurzust a források jellegzetességei is erősen befolyásolták. A késő középkorban a házasságról indirekt módon a munkához kapcsolódó források szólnak. Konszenzus alakult ki abban a kérdésben, hogy a korabeli háztartások – az elit és az alsóbb társadalmi csoportok körében egyaránt – hatékonyan működtek a férj és a feleség közös vállalkozásaként. A városi nők függetlenségét növelte a pestisjárványok okozta munkaerőhiány és a háztartáson kívüli munka lehetősége. Abban már megoszlottak a vélemények, hogy miként befolyásolta mindez a házasságon belüli szerepeket és hatalmi relációkat. Az egyik nézet képviselői a házastársak közötti gyakorlatias, magában a városi jogban is testet öltő egyenlőség mellett érveltek. A nők késő középkori aranykorát – a XVI. század gazdasági és vallási változásai nyomán – ismételt elnyomásuk követte (S. H. Rigby: *Gendering the Black Death: Women in Later Medieval England*. *Gender and History*, 3 [2000], 12. szám, 745–754. old.; M. E. Wiesner: *Working Women in Renaissance Germany*. Rutgers Univer-